

Antropológiai fotóalbum a cigányokról

„A világ létra, melyen az egyik fel, a másik lemegey”. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. Szerkesztette: Szuhay Péter, Barati Antónia. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1993. 365 .

Szuhay Péter 1993-ban második alkalommal rendezett kiállítást a Néprajzi Múzeumban a magyarországi cigányokról, és ugyancsak másodjára arra is alkalma lehetett, hogy fényképalbumot szerkesszen róluk (ezúttal Barati Antóniával közösen). 1989-ben „A társadalom peremén - képek a magyarországi cigányok életéből” címmel a Néprajzi Múzeum archív felvételeiből jelent meg 121 képet tartalmazó válogatás. Az új album többé-kevésbé függetlenül a kiállítástól, 736 képet tartalmaz, azaz a mű nem „katalógus” (nincsenek benne a kiállításban szereplő tárgyak, enteriőrök, más a szerkezete, noha megjelent benne a kiállítás minden fényképe). Míg a kiállításban a látogató alig talál szövegeket, az album jóval több fénykép-gyűjteménynél: előszót, szakirodalomból vett idézeteket, tanulmányt is tartalmaz, azaz föllép az egybegyűjtött anyag interpretálásának igényével is.

Az igényes, szép kiállítású könyv bevezető sorai arra hívják az olvasót, hogy kialakítsa a saját értelmezését: „a kötet egyes elemeinek sorrendje a szerkesztők tetszőleges olvasatát tükrözi. Ebből következik, hogy az olvasó e képek és szövegek közt barangolva megtalálhatja és kialakíthatja a magyarországi cigányság történetéről a saját világképét is.” Az olvasó el fogja nézni, ha e helyen mégsem - a felkínált lehetőséggel élve- a magam világképét osztom meg vele, hanem azt próbálom meg rekonstruálni, hogy az összeállítók, az album alkotói mit tudatnak és sugallnak a magyarországi cigányok 20. századi történetéről.

A kötetről első benyomásunk annak hallatlan gazdagsága. A fényképezetek mutatója nem kevesebb, mint 140 nevet tartalmaz, a helységnévmutató 210-et, köztük 25 olyat, ami Magyarország mai határain túl fekszik; a közgyűjtemények, ahol a képek egy része található, Budapesten kívül tíz vidéki városban vannak, az idézetek több tucat forrásműből származnak, a 736 kép 15 fő és 60 alfejezetbe csoportosítva tekinthető át, s a képek mellé tördelt szövegeken kívül 14 tematikus (címmel is ellátott) idézetsorok tagolja a képek sorát. A kiadó Néprajzi Múzeumon kívül hét jeles közintézmény és alapítvány támogatta a megjelenést, s ami különösen méltánylandó, a kötet nemcsak magyarul, hanem angolul is teljes terjedelmében élvezhető. Teljes elismeréssel kell adóznunk mindenekelőtt Szuhay Péter és Barati Antónia kitartásának, s mindazok befektetett munkájának, akik a gondos tördelésről, a fordításokról, a szövegek válogatásáról, a fényképek reprodukálásáról gondoskodtak, láthatóan vagy láthatatlanul közreműködtek a könyv létrejöttében. Tiszteletet érdemel a kötetet létrehozó szándék, amelyben együtt áll a tudományos megismerés igénye és a félreértéseket, előítéleteket oszlató elszántság, az elemző kifejtés és a esszé irodalmi nyelvezete, s mindemellett az olvasói szabadság megtartásának vágya. A kötet így valóban a lehető legszélesebb olvasóközönségre tarthat számot iskoláktól tudományos intézetekig, kíváncsi lapozgatóktól szörszálhasogató kritikusokig itthon és külföldön egyaránt.

Szuhay Péter és Barati Antónia az „Antropológiai fotóalbum” alcímet (is) adták kötetüknek, az olvasó tehát joggal keresi az antropológiai jelleget vagy nézőpontot. A szerzők viszont sem a elő-, sem az utószóban nem írják körül, milyen megközelítést is kívánnak e jelzővel jellemezni, s ezzel a kritikust is nehéz helyzetbe hozzák, mert a

szemére lehet vetni, hogy amit keres vagy hiányol az „nem volt célja” a kötetnek. Az előszóban a képek hangulati és szemléleti különbségeit felsorolva a szerzők két gondolatjel közt hat irányzatot vesznek számba: a „vademberre” való rácsodálkozást, a mesterségek pozitivista dokumentálását, a műtermi fényképészetet, a „hurrá-optimizmus” helyzetjelentését, a szociofotó „putri-romantikáját”, végül az antropológia „megértő attitűdjét”. Ennél sokkal többet nem tudunk meg erről, s arról sem, miben látja Szuhay Péter a különbséget a néprajz, a szociográfia vagy a szociofotó és az antropológia (ill. mások) megértő attitűdjei között. Ironikus, de valódi kérdés: ha kellő számban és sorrendben egymás mellé helyezünk a fent jellemzet hat szemlélet jegyében fogant képeket, „antropológiai fotóalbum” lesz az eredmény? Nyilván nem - ahhoz még egyéb is kell. Az egyebek legfőbbike alighanem a szerkesztés (később lesz róla szó), másika viszont a szövegek - lennének. A feltételes módot az indokolja, hogy a kötetet forgatva az olvasó sehol sem találkozik a szerzők saját (antropológiai) magyarázataival ill. „megértő attitűdjéről” bizonyosságot adó interpretációival. Bármilyen furcsa, a szerzők megtartóztatták magukat, és nem fűztek semmilyen szöveges kommentárt a képekhez; nem magyarázták meg, ami furcsa, nem utaltak arra, ami közös, nem mondták el azt, ami „mögöttük” van, még a saját képeik esetében sem (például ott, ahol Szuhay öt képen egy bogácsi telepi család egy napját mutatja be, és még sok más helyen). Pedig esetleg lenne, akit érdekelne, hogy ki az a kockás ruhás szőke lány az örtilosi telepen (402.), hogy mi lett Alsószentmárton sorsa a népességcsere után (405-421.), hogy milyen évszakokban készültek a pucér gyerekről képek (456, 545.), hogy mihez és miért ragaszkodik Balázs János cigány festőművész (382.), hogy hogy kerülnek egymás mellé az otthonok falain szentképek és fényképek (582-595.). hogy mi juttatta börtönbe a tetovált nőt és férfiakat (499-506.), hogy miből van és mennyit ér a menyasszonydiadémja, miközben a „befogadás a családba” megtörténik (650.), vagy hogy mennyire eredményes és stabil egy állattartó gazdaság (255-258.), vagy egy virágkertészet (261.). Magyarázatok persze vannak - a képek közé és a szövegoldalakra összeválogatott több tucatnyi pár soros idézet sokszor közvetlenül vonatkozik képekre. Jó esetben kép és szöveg szerzője azonos, mint pl. Bakó Ferenc (104-115.), de máshol is találkozunk hasznos egyeztetésekkel, érdekes rímekkel. Olykor nem lehetünk biztosak benne, hogy a kép illusztrál-e szöveget vagy fordítva, de ezt talán a szerzők nem is tartanák fontosnak eldönteni. Mindazonáltal a képek és szövegek bármily „adekvát” összeillesztése sem feledtetheti, hogy utóbbiak túlnyomó része sem antropológiai fogantatású (még ha a megértő attitűd soknak a sajátja is). Zámolyi Varga Mihály múlt század végi patinás patriarchalizusa, Gesztelyi Nagy László csúnya rasszizmusa, az MSZMP különböző határozatainak kérlelhetetlen bürokratizmusa csak többszörös idézőjelekbe téve illeszkedik a szerzők által szándékolt irányba, s ezeket Martin György, Havas Gábor, Michael Stewart stb. szövegeiből vagy kiérzi az olvasó, vagy nem. Mivel a képek aláírásaiban - ugyancsak nagy önfegyellemmel - sem engedtek meg maguknak a szerkesztők szabad (antropológus) kezét (legalábbis elmondásuk szerint: a régi képeknél a leírókartonok szövegét, az újabbaknál a fényképezők kívánságait tiszteletben tartották), ezért ott sem kereshetjük az v saját interpretációkat. Ez az „önfegyelem” ráadásul nem derül ki sem az elő-, sem az utószóból, s igen heterogén megoldásokat eredményezett. A század eleji képek aláírásainak szükségességét, a mesterségdokumentációk tényszerűsége nem tolaikodik a képek elébe, de ez már nem mondható el az MTI fotók aláírásainak „hurrá-optimizmusáról” („mind a 16 hejőkeresztúri család 2 szobás családi házat épített”, 378.)

vagy némely fényképész sajátos beállításáról. Révész Tamás pl. egy 1975-ben „új otthon” címmel közölt kép alá most azt írta/íratta: „egy család, amelyik megbecsüli az új otthon” (583.); Bozzi Vera pedig a „Józsefváros mélyén” látja a lepusztult házakat (459-1162.) - milyen kulturális távolságot, budai zöldövezeti perspektívát sugall ez?

A szerzők saját magyarázatait ilyenformán csak a képdalok fejléc-felirataiban kereshetjük. Ezek a legtöbb esetben nem azonosak a tartalomjegyzék megfelelő alfejezet-címével (holott ez megkönnyítette volna a tájékozódást); és ha lehet, még heterogénabbak a képaláírásoknál. A fejlécek olykor pusztán máshogy fogalmazzák meg, amit a tartalomjegyzék alapján keresünk (koldulók - koldusok), olykor tematikusan felbontják azt (pl. a fémművesek alfejezet csengőöntés, üstfoltozó, bádigosok, kovácsok, szegkovácsok oldalakra tagolódik). Ebben persze nehéz következetesnek lenni: a „csengőöntés” alá így odakerül a csigacsináló és a fűrókészítő is, az erdőtelepítők alfejezet „erdőirtók”-ra és „erdőtelepítők”-re oszlik, s mindkét oldalon debreceni várakosokat látunk 1960-ból. A „portrék” fejezetben zsánerképek, műtermi felvételek és portrék váltogatják egymást. Máskor a fejléc a képek értelmezését sugallja: „búcsú a cigányteleptől”, „egy falu cigány többséggel”, „periférián élők”, „a legszegényebbek megélhetése” - nemegyszer szociografikus hangvételben: „a természetadta melegrevaló”, „a víz messze van - de tiszták a ruhák”, „a tárgyak varázsos harmóniája”, „a színek - szeretete”, „az összetartozás - seregszemléje”, stb. (itt a gondolatjel az oldalpárok feliratait köti össze). Ismét máskor nagyra sikerült a képek és a fejléc távolsága: „kulturális egységesülés” fejléc alatt két hegedűst és két zenekari képet látunk, velük szemben táncosok, zenészek (színesben); a „kulturális önkifejezés” alatt pedig fesztivál-felvételeket zenészekről, táncosokról (fekete fehérben), a tartalomjegyzék szerint ezek „a folklór a színpadi előadásban” alfejezetbe, s „A folklór és a kulturális egységesülés” fejezetbe tartoznak. Kérdés, hogy az így előálló többemeletes értelmezések közt milyen eredménnyel mozog az olvasó, s az értelmezés labirintusai hol találkoznak a szerzők (antropológiai) szándékaival. Például az 507. kép aláírása „madonna” (cigarettaanya, ölében gyermekkel); a fejléc „kötődések”, vele szemben „babák” aláírással egy gyermek és babája képe. A két oldala „teljesen elkülönítve a társadalomtól” fejezet (egyetlen) börtön-alfejezetének a végén van, a „testbevésett emlékezet - mai népművészet” tetováltakat bemutató sorozata után. Úgy látszik, a képaláírás megtetszett a szerkesztőknek, mert a 242-243. oldalon „madonnák - és véenceik” szerepel a fejlécben 7 anya-gyermeke kép fölött - a „mindennapi élet technikái” „gyerekek” alfejezetében, a képaláírások viszont csak a helyneveket és évszámokat adják meg. Nem abba a putri-romantikába csúsztak itt bele a szerkesztők, amit némely szociófotós szemére vetnek? Lehet, hogy valóban világkép és barangolás kell hozzá, hogy az olvasó kihüvelyezze a szerkesztői szándékokat.

Kétségtől lehetne még a kötet antropológiai nézőpontján gazdagítani: például 20-30 évvel ezelőtt készült, adatolatlan képekhez a fényképészek vagy éppen a helyszínen lakó cigányok és nem cigányok fűzhettek volna részletesebb magyarázatokat (hasonlóan ahhoz, ahogy az ötvenes években Fél Edit szólaltatott meg régi néprajzi tárgyakat új gyűjtésekkel). Ám ha ezek nem is megvalósíthatók adott esetben, mindenképp szükséges lett volna eldönteni, hogy a szerkesztők mit vállalnak és mit nem a cigány előtagú összetételek írásmódját illetően. Az olvasó nagy meglepetéssel látja, hogy egybe van pl. írva a „cigányasszony” (2, 64, 65, 97, 136), a „cigánypár” (70, 76), a „cigánylegény” (56), a „cigányleány” (19, 46), „cigánysátor” (10), „cigánygyerekek” (89, 175),

„cigányborbély” (192), de külön a „cigány férfiak” (68, 72, 95, 177, 69). Kevés nyoma van itt a következetességnek.

Nem valószínű, hogy ez tudatos elhatározás eredménye, de az igen, hogy több pusztán „filológiai elírás”-nál. Ugyancsak kérdéses a címben szereplő „cigányság” terminus használata, ami kétségtelenül egy nem létező egységet sugall a cigányok eltérő egymásra is kívülről tekintő csoportjai között. A cigányok belső tagolódása Szuhay Péter és Barati Antónia albumában beleolvad a foglalkozási tagolódásba, a hagyományos mesterségekbe, s a kelleténél vagy a lehetségesnél kisebb hangsúlyt kap; több esetben az 1989-es albumban még meglévő etnikus jelzők (együtt más, részletesebb információkkal) elmaradtak. Természetesen igen nehéz lett volna összeállítani legalább egy fejezetet a cigányok etnikus, törzsi és területi tagolódásáról, hiszen ehhez nemcsak a képek és adatok hiányoznak, hanem némelyik törzsnév vállalhatatlan foglalkozás-megjelölésekkel is megterhelődött az idők folyamán; de érdemes lett volna az utószó-beli rövid összefoglalás mellett néhány képet is összeválogatni e témában.

Kétségtelen célkitűzése a kötetnek a történeti perspektíva, és előnyére válik, hogy ezt nem vulgáris eseménytörténetként vagy „korszakok” szerint tagolva fogják fel a szerkesztők. Az a „történet”, ami a könyv lapjairól elének rajzolódik, voltaképp a kötet szerkezetét is meghatározza, és főbb csomópontjait tekintve talán a következőképpen rekonstruálható, némileg sarkítva a beállításokat. A vándorló, sátoros cigányok letelepedtek; a hagyományos mesterségek átadták a helyüket a megélhetés ipari társadalmi típusainak, miközben egyesek sikeres vállalkozók lettek a mezőgazdaságban; a cigányok társadalmi beilleszkedése látványos, de túlhangsúlyozott „eredmények” mellett jobbra próbatételeket és zavarokat hozott magával; a telepek cseppet sem spontán felszámolásának következtében és ellenére újabb lakóhelyi szegregáció, szinte gettósodás következett be; változatosak a mindennapi élettechnikák és az ünnepek, s az utóbbi időben a hétköznapi életből a színpadra, fesztiválokra is „fölkörülnek” a cigány folklór értékei és értékelői, amellyel, hogy érvényesüljenek az etnikai háború, a gyűlölet jelei is, s ezek együtt eredményeznek menekülést és kitoloncolást. A (fejléc nélküli) nyitókép-pártól, ami 1900-ból egy talán parasztház verandáján álló lakatos cigányt és feleségét mutat, a rendezett ruházatú mezítlású „középréteg” két, kissé egzotikusra sikeredett képviselőjét, az embert a maga személyes és egyedi mivoltában - a kötet végére eljutunk a kerepestartcsai ORFK táborig, ahol a matrac nélküli ágy kiszakadt hálói rácsként takarják az alul fekvő férfit, ahol az ember tárggyá válik, akit fegyveres rendőr vigyáz. Cseppet sem vigasztaló perspektíva, és biztos, hogy a képek még sokféle ívhez kínálnak támpontokat.

Utószavában Szuhay Péter a képekben vázolt történetnek néhány főbb pontját emeli ki és elemzi. Az első kérdés: „kiket tekinthetünk cigánynak”, s az erre adott válaszlehetőségek elemzése után Szuhay vázolja azt a folyamatot, amit „a cigányság a nemzetté válás útján” megtett, végül pedig „a cigányság történet-szociológiai ismérvei”-nek összegzése következik.

Szuhay a cigányok meghatározási kísérleteit ill. a nemzetté válásra tett törekvéseiket bemutatva többször érzékeltet egy feszítő, alig-alig feloldható dichotómiát: vajon elsősorban társadalmi avagy elsősorban kulturális jegyekkel határozandó meg, illetve tovább: hozható közös nevezőre a hazai cigányság sokfélesége? Vagyis a cigányokat vizsgálva a marginalitást, a szegénységet, a szegregációt, a beilleszkedési zavarokat, a devianciákat kell/lehet-e vizsgálni, avagy azokat a kulturális szerkezetekben

megnyilvánuló másságokat, amelyek a cigányok csoportjait nemcsak a többségi társadalomtól, hanem egymástól is elkülönítik, mint a mintakövetés, az értékrend, a magatartásmodellek, a nyelvhasználat, az endogámia, szokásrend és folklór. Szuhaynak a dichotómia mindkét végletével szemben megvannak a jogos fenntartásai - amiben szerepet játszik az is, hogy véleményem szerint a valóságosnál jobban absztrahálja és kisarkítja a kettősséget - ám eközben kissé homályban hagyja, hogy ő maga mit tart az ellentét feloldhatóságáról. Alaposan elveri a port azokon, akik folklorisztikus szemlélettel közelednek a cigány kultúrához, mert „a magyar folklór mesterséges képződmény, ideológikus tudás, végső soron szándék eredménye”. „Léteznek olyan archaikus helyi közösségek, amelyek őrzik ezt az ősi soron volt tudást, és az őstudások immár a folkloristák közreműködésével egységes rendszerré állíthatók össze” - szól a további interpretáció, s óhatatlanul az a benyomásunk támad, hogy Szuhay fantomképekkel vitázik. Így válik Bari Károly e mesterséges folklór elsődleges alkotójává főként gyűjtése közreadásának „tartalmi és formai jegyei” által. Szuhay - erősen vitathatóan - úgy véli, hogy a cigány biblia és mitológia megteremtésének szándéka mögött az etnikai identitáshoz szükséges kiindulópont vágya húzódik meg. Ehhez a feltételezéshez nem talál más támaszt, mint egy újabb elvetett sulykot: „a nemzetté válás egyik sarkpontja a népi kultúra hivatalos elismertetése volt”. Kinek a részéről, milyen formában, milyen hatékonysággal? A Hofer Tamás inspirálta „népi kultúra és nemzettudat”-kutatásoknak immár egy évtizede után, amelyek próbáltak fényt deríteni a kettő összefüggéseire, egymást erősítő és gyengítő kölcsönhatásaira, ez igencsak sommás megállapításnak látszik. Különösen ha a tanulmány záró bekezdéséhez lapozunk, ahol ez áll: „Annak reményében bocsátjuk útjára e kötetet, hogy benne a cigányság múltjára ismerve ismét megtalálja az *elveszettnek hitt* egységet...”. (Kiemelés tőlem, MT). Tehát a folkloristák törekvéseivel szemben nem a mitológiában, hanem a múltban lehet feltalálni az etnikai egységesülés sarkkövét? Tehát - dacára minden tudósításnak, amelyek a cigányok hihetetlen sokféleségét írták és írják le - az egység megvan, csak valamilyen rejtélyes oknál fogva sokan azt hiszik, hogy elveszett? S most kezünkben a kötet, amelyben ezt újra meg lehet találni? Szuhay végül is leszögezi, hogy „ma Magyarországon a cigányság egyértelműen nemzetiség”, mert vele szemben a többségi társadalom kirekesztő, s a rákényszerített meghatározást kénytelen vállalni. Tisztelem ezt a határozottságot, de az árnyaltabb megfogalmazáshoz bizonyára közelebb segített volna, ha a szerző tekintetbe veszi, hogy cigányok még Európa számos más országában is élnek, s ha nem is feltétlenül kell őket egy kiállításon néhány képpel odavetetten érzékeltetni, egy etnikus folyamatokról szóló elemzés nem tehet úgy, mintha csak magyarországi perspektíva léteznék.

Végezetül még egy fogalom, a „parasztosodás” és „utóparasztosodás” mellé tennék kérdőjelet, annál is inkább, mert Szuhay e két fogalmat egymás szinonimájaként használja, és azt a folyamatot jelöli vele, amelynek során cigányok beköltöznek parasztok elhagyott házaiba, az ott talált gazdasági épületeket is felhasználva tanácsai vagy más segítséggel gazdálkodásba kezdenek, ill. a tsz-ekben és állami gazdaságokban vállalt munkaviszonyukat formálják át. Eltekintve attól, hogy magát a fogalmat a hetvenes évek elején Márkus István vezette be a hazai szociográfiai irodalomba, s hogy utóbb ekörül voltak viták, amelyek kissé megkérdőjelezték az érvényességét, Szuhay eljárása azért is vitatható, mert maguk az általa parasztnak tekintett cigányok cseppet sem vállalják ezt a minősítést. Manapság, amikor a mezőgazdaság újabb átalakulásának közepében vagyunk,

s ennek során újra kell gondolni eddig használt fogalmakat, nem valószínű, hogy sommás (és konkrét példák nélkül az egész országra általánosított) fogalomalkotással pontosan le lehetne írni, mi is történik a falusi cigányok egy részével a mezőgazdaságban. Szuhay eljárása hasonlít ahhoz, amit maga is rosszállással ítél el, hogy ti. a „társadalom” ítélete dönti el, ki cigány és ki nem - néhány külsődleges életforma-jegy alapján ő is eldönti, hogy a vegyesgazdálkodást folytató volt tsz-alkalmazott cigányok az elhagyott gazdaházakban parasztok akkor is, ha ők maguk egyenesen elutasítják e kategória rájuk alkalmazását.

Mindezek után a szörszálhasogató kritikus - a szerkesztőkkel együtt - bízik abban, hogy a kötet eléri, elérheti azt a célt, amit a „polgári társadalom” vonatkozásában maga elé tűzött: hogy az „megismerje a sajátjától eltérő értékrendet, kultúrát és elfogadja a mások mássághoz való jogát, megértse e halmozottan hátrányos helyzet történelmi okait és segítve annak megszüntetését, engedje a társadalom valóságos testébe emelkedni azt, aki ma Magyarországon cigánynak mondja magát, vagy akit mások cigánynak mondanak.” (354).

Mohay Tamás